

Erik Erlanson, Jon Helgason, Peter Henning & Linnéa Lindsköld (red.)

Forbiddn Literature. Case studies on censorship

Lund: Nordic Academic Press, 2020, 264 s.

Frågan om yttrandefrihetens gräns är och förblir högaktuell. Under våren 2022 har det tagit skarp form i avbokningar av ryska kulturarbetare runt om i Europa, då även marginella kopplingar till Putins krigförande regim motiverat ett slags förbud mot dansare, dirigenter och författare. I svensk dagspress fördes liknande resonemang under hösten 2021, men med andra exempel. Den politiska bevakningen la fokus på rättsstatens roll som skiljedomare mellan den enes rätt att tala fritt och den andres att inte bli omnämnd, bland annat via Cissi Wallins och Maria Svelands dokumentär *De rättslösa*; om den backlash som mött #metoo då kvinnors vittnesmål om övergrepp lagförts som förtal. På kultursidorna dominerades diskussionen av två tragiska dödsfall: dels bilolyckan i början av oktober då Lars Vilks och två poliser ur hans bevakningsstyrka omkom, dels dödsjutningen av rapparen Einár i Hammarby sjöstad några veckor senare. I minnes-teckningarna över Vilks kommenterades hans medvetet provokativa konst, liksom att Moderna museet inte ville införliva hans karikatyrer av profeten Muhammed i sina samlingar. Efter mordet på Einár framträdde en vattendelare mellan de som menade att kulturjournalistiken misslyckats med att förklara vad hans låttexter egentligen ger uttryck för, och de som högljutt proklamerade behovet av förbud mot gangsterrappen.

Exemplen kan naturligtvis göras fler och fördjupas, och kopplas till längre tidsförlopp. Men samtidigt torde de räcka som belägg för att frågor om yttrandefrihetens gräns är central för vår tid. Därmed kan också konstateras att antologin *Forbiddn Literature. Case studies on censorship* är en angelägen bok. Den samlar tolv forskare som i elva kapitel utforskar litteraturens förhållande till censur och förbud, via alltifrån kulturpolitiska program och juridiska interventioner till det litterära fältets självreglerande mekanismer. Merparten av kapitlen har en historisk prägel – det är främst material från mitten av förra århundradet som behandlas – men det problemkomplex som boken i sin helhet kartlägger är väsentligen samtida. Snarare än insulära randanmärkningar om förbjudna eller undanträngda texter i det förflutna synliggör de historiska fallstudierna ett slags censurens kontinuum i den moderna litteraturen, där upplysningssidéer speglar tjugohundratalet och vice versa.

En styrka i *Forbiddn Literature* är dess engagerande perspektivrikedom. Granskningar av domstolsutlåtanden i sedlighetsmål tar plats jämte närgångna textanalyser, arkivforskning och kritiska genomlysningar av kulturpolitiska program. Variationen förstärker intrycket av bokens angelägenhet, då den visar att frågor om grunderna för litteraturens frihet kan belysas från många håll. Och den hänger troligen samman med den disciplinära spridningen hos den samlade forskarskaran: de har bakgrunder i litteraturvetenskap, etnologi, biblioteks- och informationsvetenskap, estetik, språk- och områdesstudier (engelska och danska) och ekonomihistoria, vilket bäddar för både empirisk och teoretisk bredd.

Men kopplat till variationens styrka finns också ett av bokens problem, då parallellerna mellan olika fallstudier endast skisseras och de övergripande slutsatserna antyds snarare än betonas. Av inledningen att döma tycks detta vara ett medvetet val, då de fyra redaktörerna – Erik Erlanson, Jon Helgason, Peter Henning och Linnéa Lindsköld – kort konstaterar att bokens författare inte följer någon gemensam definition av censurbegreppet, även om de insisterar på en tids- och platsspecifik förståelse av litterär reglering. Gott så, antologier måste naturligtvis inte vara syntetiserade. Jag har dock en känsla av att öppenheten för olika definitioner och angreppssätt mer är ett verktyg för bokens interdisciplinära samarbeten än grunden för analytiska poänger. Andra delar av inledningen tyder på det. Redaktörerna understryker bland annat att antologin som helhet utgår från att litteraturen både är en uttrycksform som olika aktörer sett sig behöva kontrollera, och ett instrument använt för att utöva kontroll. Vidare betonar de att denna dubbelhet hänger samman med Upplysningsprojektet och moderniteten ("print capitalism" är en viktig tidsmarkör), och att den centrala frågan egentligen inte är hur ordets frihet förhåller sig till censur, utan vilka diskursiva och materiella villkor som reglerar litteraturen. Hur de enskilda fallstudierna förankras i detta synsätt är dock inte alltid uppenbart, varken i kapitlen själva eller i inledningens summariska beskrivning av bokens innehåll. Det är synd. Med förhållandevis små retoriska medel hade det kunnat tydliggöras – inte nödvändigtvis som en syntes, men som en markering av de generella slutsatser som kan dras till följd av bokens empiriska och metodiska variationsrikedom.

Det måste dock tillstås att läsaren inte lämnas helt ensamt att dra röda trådar genom *Forbidda Literature*. Bortsett från inledningens anslag (som jag alltså gärna sett i en något längre version, eller kompletterad med ett efterord) är bokens elva fallstudier ordnade i tre rubricerade grupper med en tydligt orienterande funktion: "Literature in Court", "Contingencies of Censorship" och "Censorship and Politics". I den första behandlas fyra rättsfall där litterära verk åtalats för osedlighet eller juridiska överträdelser av en likartad moralisk natur. Dessa kapitel ger dels en bild av hur gränser dragits mellan utmanande konst och obscenitet, inte minst via pornografi och våld, dels av spänningarna mellan juridiska och estetiska tolkningspraktiker. Apropå det senare granskar Linnéa Lindsköld turerna kring åtalet mot Horst Schröder och vuxenserie-magasinet *Pox* 1989, gällande olaga framställning av sexuellt våld. Utgångspunkten är att åklagaren ifrågasatte huruvida serierna ifråga verkligen var konst och därmed kunde åtnjuta de friheter som behäftas med olika estetiska praktiker. Genom vad hon kallar en foucauldiansk "problematisering" – det vill säga en kritisk granskning av de underliggande maktförhållanden och problemformuleringar som möjliggör repressiva kontrollmekanismer; i detta fall åtal och ansatser till policybeslut – visar Lindsköld övertygande att en central faktor låg i seriernas avantgardistiska ambitioner. Särskilt viktigt är att postmoderna stildrag som ironi, hyperboler och pastisch stod i konflikt med det svenska rättssystemets förståelse av estetisk kvalitet och konstnärlig praktik. Claus Schatz-Jakobsen gör en liknande ansats apropå åtalet mot *Lady Chatterleys älskare* 1959, men mindre framgångsrikt. Han menar att försvarets argumentation under förhandlingarna på Old Bailey kan läsas utifrån nykritikens principer om det litterära verket som en helhet, men tillstår samtidigt att romanformen egentligen står i konflikt med dessa principer – de formulerades ju som verktyg för lyrikanalys – liksom

att försvaret även åberopade D.H. Lawrence status och konstnärliga intentioner med sitt skrivande, i bjärt kontrast till credot om autonoma texter. Den i grunden goda idén fallerar därmed genom argumentationens form, och analysen fastnar i den tidsmässiga överensstämmelsen mellan rättsprocessen och nykritikens institutionaliserade frammarsch i den engelskspråkiga världen.

Bland de litterära rättsfallen i första avdelningen finns också Dag Heedes granskning av Emmy Carells reception och Klara Arnbergs rigorösa kartläggning av den svenska pornografiska litteraturens marknadsvillkor under det sena 1960-talet. Heedes studie är en historiografisk insats för den danska queerlitteraturen, dels då Carells *Kan mænd undværes?* från 1921 kan ses som den första lesbiska romanen i Danmark, dels då åtalet mot romanen konkretiserar grunderna för hur queera texter undanträngts från offentligheten. Heede lägger särskild vikt vid att Carells senare produktion *inte* åtalats, trots en rad minst lika utmanande karaktärer och scener. Förklaringen, menar han, ligger i att *Kan mænd undværes?* i någon mån slutar lyckligt medan Carells senare romaner gestaltar homosexuella karaktärer som leds i fördärvet, just som tidens sexualmoral stipulerade. Sexualmoralen är central även för Arnbergs kapitel, som visar hur rättsprocessen mot Asta Lindgrens *Sadistisk overgrepp* 1967 aktualiserade frågor i både rättsväsendet och pressen om könsroller och kapitalistisk exploatering i den pornografiska litteraturens marknadssystem. Det gäller inte minst hur Lindgren framställdes – och försökte framställa sig själv – i relation till kön, sexualitet och social klass. Samtidigt visar Arnberg hur själva åtalet och diskussionerna om osedlighet också markerade ett värde i Lindgrens verk, då ansatsen att förbjuda böckerna konsekurerade deras position i den pornografiska litteraturens kretslopp. Det är en viktig påminnelse om den inneboende komplexiteten i alla försök att reglera litteraturen i förhållande till estetiska, ekonomiska eller moraliska värdegrimer.

Den andra avdelningen av *Forbiddene Literature* fokuserar på oförutsedda effekter av censur; ”Contingencies of Censorship”. Den inleds med Åsa Ljungströms beskrivning av hur släkten Gasslander i nordvästra Småland praktiserat en flera generationer lång självcensurering. Utgångspunkten är ett bokbål 1774, då släktens anfader efter kyrkligt påbud brände sina anteckningar om lokal folktro, magi och vidskepelse. Genom att koppla hemliga avskrifter och kopior av likartade verk till sägner om släkten Gasslander visar Ljungström hur bokbålets fördömda texter levt vidare genom århundradena, och hur den första censureringsakten befäste deras övernaturliga status. Kenneth Lindegrens och Liviu Malitas studier är likartat inriktade på tillfälligheter och oförutsedda effekter, men av väsentligen annan art. Med en rad litterära exempel, från *Don Quixote* till Lagercrantz Zlatanbiografi, visar Lindegren hur modern upphovsrättslagstiftning skapat förutsättningar och system för författares äganderätt till fiktiva karaktärer, och såväl juridiskt som estetisk bärkraftiga distinktioner mellan auktoriserade och plagierade uppföljare. Malita, i sin tur, ger en detaljerad bild av hur Paul Gomas framgångar på den europeiska bokmarknaden var avhängiga konflikter med den rumänska kommunistregimens censurorgan under 1960- och 1970-talen, och hur Goma med insikt om den spänningen medvetet utmanade regimens litterära statuter. Precis som Lindegren (och Arnberg, för den delen), visar Malita därigenom hur de maktasymmetrier som möjliggör reglering och censur också skapar förutsättningar för nya uttrycksformer och revolt.

Den tredje delen, rubricerad "Censorship and Politics", samlar fyra kapitel om litteratur och makt – och om hur litteraturens makt kan regleras. Ett genomgående antagande är att "kvalitetslitteratur" ansetts (och anses) kunna förbättra såväl enskilda människor som samhället i stort, medan dålig litteratur leder till individens och nationens förfall. Kristin Johansson kopplar detta antagande till Svenska riksförbundet för sedlig kultur, instiftat 1909 av makarna Cecilia och Teodor Holmberg, som i en serie skrifter argumenterade för riskerna med svenska medborgares oreglerade tillgång till dålig litteratur. Med en rad exempel visar Johansson hur skrifternas verkan i hög grad kan kopplas till deras bruk av en samtidspolitisk retorik – särskilt via patologiska och militaristiska liknelser, och hänvisningar till "den nya kvinnan" – och hur det i sin tur indikerar att idén om skadlig litteratur operationaliserades för att styra samhället i en önskad riktning. Erlanson och Henning för ett likartat argument då de i Arthur Engbergs tal och policyförslag finner grunder för kulturpolitik som ett biopolitiskt verktyg. Som de klart visar menade Engberg, som var statsråd i socialdemokratiska regeringar under 1930-talet, att bildning och kulturell förkovran var en nyckel till den svenska nationens framgång, medan "nöjeskultur" istället ledde till samhällsligt förfall.

De två sista kapitlen, av Ilona Savolainen och Jon Helgason, har även de ett kulturpolitiskt anslag, men granskar bibliotekspraktiker snarare än politisk diskurs. Effekterna de blottlägger har dock tydliga likheter med dem Johansson, Erlanson och Henning påvisar. Savolainen analyserar hur tre finska bibliotek gestaltas i två olika materialtyper från perioden 1930–1959: nedskrivna barndomsminnen av biblioteksbesök och inspektionsrapporter från myndigheter satta att granska bibliotekens verksamhet. Fokus ligger vid vad Savolainen framställer som en konflikt mellan periodens politiskt motiverade expansion av bibliotekens barnavdelningar och barnens faktiska tillgång till bibliotekens böcker, där sociala uppförandekoder snarare än läskunnighet blev en operativ begränsning. Helgason i sin tur granskar tre fall där svenska bibliotek kritiserats av Justitieombudsmannen, eftersom de av olika skäl vägrat köpa in eller låna ut specifika böcker till specifika låntagare. Samtliga fall gäller böcker med antisemitiskt och främlingsfientligt innehåll, som antingen stått i konflikt med bibliotekens värdegrunder eller inneburit att den presumtiva låntagarens intresse gett biblioteken fog att misstro hens läsförmåga i kvalitativ bemärkelse – att kritiskt behandla böckernas politiskt problematiska innehåll. Utifrån dessa fall ger Helgason flera klagörande kommentarer om grunderna för JO:s argumentation, bland annat avseende svenska biblioteks manövreringsutrymme i uppdraget att tillhandahålla medborgarna fri information och att samtidigt värna demokratiska principer. Därtill kontextualiserar han fenomenet som sådant i samtidens politiserade diskussioner om "sanning" och "fakta", där juridikens, bibliotekens och låntagarnas förståelser av "kvalitet" och "tillförlitlighet" är några av många konfliktzoner.

Som denna exposé av *Forbidda Litteratures* elva kapitel torde visa bjuder boken i sin helhet på grundliga analyser och rika beskrivningar av den litterära censurans villkor och effekter. Det är värt att understryka, även om det som redan påpekats finns utrymme för en större ansats till övergripande slutsatser. Materialet är helt enkelt så rikt och analyserna så kompetent utförda att de borde ligga till grund för en mer framåtsyftande teoretisering.

Avslutningsvis måste ett par mer formella aspekter lyftas. Apropå att samtliga bidrag är skrivna på engelska kan först nämnas att det mellan kapitel (och ibland även *inom* kapitel) sker en mängd växlingar mellan brittisk och amerikansk stavning: ”Analysing” med ”s” står jämte ”popularized” med ”z”, till exempel. Och medan de senare, amerikanska s-ljuden är märkbart fler placeras kommatecken och punkt konsekvent utanför citat, på brittiskt manér. Denna anmärkning faller naturligtvis på språkgranskarens och korrekturläsarens lott, och kan kanske härledas till nordbons vacklande förhållande mellan skoltidens inpräntade RP och den General American som förhärskar i media. En mer intressant aspekt av bokens språkval är dock att *Forbidden Literature* är utgiven av Nordic Academic Press och i enlighet med Kriterium – ett kvalitetsgranskningssystem för svenska akademiska böcker, som bland annat är tänkt att styrka deras internationella konkurrenskraft. Antologin är alltså producerad enligt de diskursiva och materiella villkor varigenom samtida vetenskapliga publikationer är tänkta att vinna trovärdighet och spridning, och *inte* vara mottagliga för någon form av begränsning eller censur. Det tycks mig passande i sammanhanget.

Oscar Jansson